

BOSANSKI SREDNJOVJEKOVNI NOVAC U KONTEKSTU EUROPSKIH MONETARNIH TIJEKOVA, PERIODIZACIJA TE ANALIZA NJEGOVE IKONOGRAFIJE, METROLOGIJE I GRAFIJE DO 1353. GODINE

U radu se pregledom europske monetarne i ekonomske povijesti ustanovljuje povezanost nama poznatih monetarnih aktivnosti u srednjovjekovnoj Bosni, zemlji na europskoj periferiji, s monetarnim i ekonomskim zbivanjima u njezinu širem okruženju. Srednjovjekovni bosanski novac oslikava povijesni razvoj bosanske države. On je također i refleksija monetarnih i ekonomskih tijekova i zbivanja u tadašnjem području Mediterana i Panonije. Stoljećima prije pojave bosanskoga novca, početkom 14. stoljeća, u Bosni se ogledaju opći europski novčarski trendovi. Nakon razmatranja novčanih stopa koje su iz Europe prenesene u Bosnu, autor obrađuje novac koji je u trećoj četvrtini 12. stoljeća Bela III. kovao kao kralj Rame; daje preciznu periodizaciju bosanskoga novca kovanoga tijekom 14. i 15. pa i 16. stoljeća; razmatra ikonografiju, metrologiju i grafiju novca kovanoga do 1353. godine za vladavine Šubića Bribirskih i bana Stjepana II. Kotromanića.

Ekonomska i monetarna slika srednjovjekovne Europe

Od ranoga srednjega vijeka europska je ekonomija više *prirodna* nego *monetarna*. Plaćalo se većinom prirodninama i manufakturnom robom, a vrlo malo novcem. Državne strukture slabe su i ne uspijevaju ekonomske odnose, ionako ekstenzivne, urediti monetarnim putem. Ne uspijevaju uvesti novac kao općeprihvaćeno i zakonito sredstvo plaćanja.

Europski je kasni srednji vijek još uvijek obilježen velikim nedostatkom plemenitih kovina. Male količine, napose zlata, na tržište su dolazile samo djelomice u obliku kovanoga novca, a većinom kao crkveni i svjetovni proizvodi zlatarskoga obrta. To je doba u kojemu je trebalo prevladati tegobni prijelaz s ranosrednjovjekovne potpune dominacije bizantskoga i arapskoga kovanog novca u europskim ekonomskim tijekovima na samostalnu monetarnu politiku tadašnjih europskih političkih entiteta.

Iako je i bizantski i arapski monetarni sustav bio bimetalan, zbog nestalnosti vrijednosnog odnosa dvije glavne plemenite kovine njihov zlatni novac dominirao je nad srebrnim u plaćanjima na europskom području.¹ Od 8. je stoljeća znatno češće od bizantskoga, posebice u srednjoj i sjevernoj Europi, rabljen arapski novac. Njegovi su putevi vodili i našim krajevima.²

¹ Nalazi novca na području Bosne i Hercegovine potpuno korespondiraju sa stanjem u ostaloj Europi pa je tako pronađeno više stotina primjeraka zlatnoga bizantskoga novca (solidus ili nomizma) cara Romana III. Argira (1028. - 1034.) i jedan primjerak iste nominale carice Teodore (1054. - 1056.). Srebrni novac (miliaresion) tih vladara nije u Bosni pronađen jer je rjeđe kovano u sklopu bizantskoga monetarnog sustava, a još se rjeđe javljao u Europi.

² U Potocima kod Mostara 1938. godine pronađeni su zlatni dinari i srebrni dirhemi posljednjega umajadskoga kalifa Mervana II. al Himara (744. - 750.). U bosanskome susjedstvu također je pronađen arapski novac Abasida iz 8. stoljeća: 1891. godine u Petrovcima kod Srijemske Mitrovice devet dinara Ebu Abasa al-Safaha (750. - 754.), Muhammeda al-Mehdija (775. - 785.) i Haruna al-Rašida (786. - 809.). Dva dirhema Haruna al-Rašida pronađena su 1893. u Braslovču kod Celja.

Početak 13. stoljeća počinje europsko monetarno oslobađanje pa je u idućih stotinjak godina Europa dobila kvalitetan i stabilan srebrni novac.³ Do sredine 14. stoljeća Europa je uspjela upotpuniti i organizirati svoj monetarni sustav i uvođenjem zlatnoga novca.⁴ Tada su zapadne države kovale novac koji je zamijenio bizantsku nomizmu i arapski dinar.

Za tako uspješno provedenu monetarnu revoluciju bilo je potrebno nekoliko preduvjeta. Prvi je bila dovoljna količina plemenite kovine, posebice za zlatni novac. Samo su područja Šleske i Ugarske te Bosne i Srbije imala samodostatnu proizvodnju srebra i zlata za kovanje novca. Ostala Europa većinu je kovine, naročito zlata, dobavljala iz Sudana preko Italije.

Drugi preduvjet bila je promjena odnosa vrijednosti zlata i srebra s 1:12 početkom 13. st. na 1:9 polovicom toga stoljeća. Taj skok vrijednosti srebra upravo je posljedica znatnog uvoza zlata iz Afrike. Još od doba antike, osobito na prijelazu iz stare u novu eru, odnos zlatnog i srebrnog novca bio je 1:10; a u 8. stoljeću kalif Abd-ul-Melik promijenio ga je u odnos 1:12. Pojeftinjenje zlata polovicom 13. stoljeća, očitovano u odnosu 1:9, iskoristili su Đenovljani i počeli 1252. godine kovati zlatni *genovino*. Nakon nekog vremena od pojave *genovina* i potpuno istovremenoga firentinskoga zlatnoga *florina*⁵ ponovno je proces okrenut u smjeru poskupljenja zlata, ali time nije obustavljeno kovanje zlatnika. Naprotiv, pokrenut je unosan mjenjački posao - zamjena zlatnog u srebrni novac i obratno te zamjena novca različitih država i vrijednosti jedan u drugi uz unosnu proviziju.

Naravno, kao i ranije u Arapa, europski bimetalni novčani sustav 13. stoljeća bio je nestabilan i izložen promjenama odnosa vrijednosti zlata i srebra. To je jednima donosilo gubitak, a drugima korist, ali općenito je kompliciralo razmjenu. Oscilacije su amortizirane uvođenjem sistema *novčane, obračunske, jedinice*, čemu se također pribjegavalo još u doba antike. Taj idealni, ali nepostojeći novac služio je za usporedbu različitih vrsta realnoga novca i za određivanje njihovih međusobnih odnosa vrijednosti. Time je naknadno ispunjen i treći preduvjet europske monetarne revolucije. Tako su društvene skupine koje su znatno obrtale novcem postigle da vrijednost zlatnoga i srebrnoga novca koji su rabile ima pretežito fiksni odnos. Takav je odnos vladao između zlatnoga i velikoga srebrnoga novca (*denarii grossi - groševi*). Netko je, međutim, morao plaćati tu monetarnu stabilnost. Novac koji je rabila masa stanovništva, dakle novac pučana, nadničara, obrtnika i seljaka (nakon što svoje proizvode prodaju na gradskome trgu) nije pripadao ni u jednu od dvije spomenute kategorije stabilnoga novca. Njihov je novac *mali*, sitni srebrni i bakreni, izložen slobodnom fluktuiranju i smišljenom špekuliranju i manipuliranju tadašnjih novčarskih magnata - uglavnom vlasnika kovnica novca (kraljevi, hercezi, banovi, gradske uprave, biskupije) ili njihovih zakupnika (vrlo često privatne osobe). Situacija u kojoj je nominalna vrijednost *maloga* novca veća od

³ Velike i čvrste srebrne kovanice počinju se kovati 1203. u Veneciji, 1237. u Firenci, 1259. u Tirolu (adlergroschen), 1275. u Flandriji, 1279. u Engleskoj, te 1296. godine u Češkoj. Sve su one poznate pod imenom denarius grossius - groš.

⁴ Zlatnici se kuju od 1252. u Firenci i Đenovi, a od 1284. i u Veneciji; nakon neuspjelog pokušaja iz 1257. u Engleskoj se kuju od 1344. godine; nakon 1285. u Francuskoj, a između 1308. i 1342. u Ugarskoj te od 1340. godine u Lübecku.

⁵ Tal. - fiorino.

njegove *intristične* (unutarnje) vrijednosti, tj. vrijednosti kovine od koje je iskovan, poticala je upravitelje kovnica da ga više kuju, i to sve dok se, zbog količine toga novca u optjecaju, ne uspostavi njegova realna vrijednost, i to procesom opadanja tekuće vrijednosti. Tada bi počinjao suprotni proces u kojemu bi se emisija *maloga* novca smanjivala ili obustavljala sve dok mu, zbog smanjene količine u optjecaju, nominalna vrijednost ne bi počela rasti. Obezvrjeđivanje *maloga* novca vodilo je do skoka cijena na malo (iskazanih upravo u *malome* novcu) i pada realnih plaća (također iskazanih u *malome* novcu) te profita poduzetnika koji su cijene sirovina i manufakturnih proizvoda, zbog fiksne vrijednosti *velikoga* novca, držali stabilnima.⁶ Takve su situacije često rezultirale pobunama, a znale su biti riješene izdavanjem novoga novca kojim bi se uspostavila ravnoteža.

S ekonomske točke gledišta vrijeme deprecijacije - konstantnoga pada vrijednosti *maloga* novca bilo je upravo vrijeme ekonomskoga procvata. U Italiji to doba velikoga uspona vladalo je između 1260. i 1320. godine. Nakon toga procvata slijedi stagnacija i pad ekonomske djelatnosti od 1320. do 1400. te ponovni oporavak od 1400. do 1500. godine.⁷ Takva monetarna periodizacija potpuno odgovara ritmu ekonomskih i demografskih kriza koje su očito u uzročno-posljedičnoj vezi.⁸

⁶ Iako zemlja na periferiji, srednjovjekovna je Bosna bila u tijeku s europskim monetarnim i ekonomskim zbivanjima i njima se rukovodila. Osjetila je i probleme s *malim* novcem, ako ne na svojoj koži i sa svojim *malim* novcem (Prema fra A. Kneževiću kralj Tvrtko I. kovao je dosta bakrenog novca i to više vrsta. - *Knežević, fra Antun*, Kratka povjest kralja bosanskih, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009., str. 62. Numizmatička znanost do sada nije potvrdila njegove riječi.), onda svakako s novcem dalmatinskih komuna (od kojih su neki kovani pod suverenitetom bosanskih vladara, kao u Kotoru i donekle u Splitu) i ponešto sa slavonskim banskim denarom.

⁷ Nakon 1300-te godine, ali još uvijek u dobu velikoga ekonomskog uspona i poleta u Italiji, bilježi se pojava prvoga bosanskoga srednjovjekovnog novca. To je novac tipa mletačkog matapana, tj. groša, koji su kovali Šubići Bribirski. Nešto kasnije, ali ipak znatno prije 1320. godine, kada počinje ekonomska stagnacija i pad, novac za cirkulaciju na području Bosne pod svojom kontrolom počinje kovati bosanski ban Stjepan II. Kotromanić. Taj se novac svojom težinskom stopom razlikuje od novca njegova suparnika Mladina II. Šubića, tj. znatno je manje mase. Kada ban Stjepan II. stječe kontrolu nad cijelom Bosnom, usvaja stopu prema kojoj su kovali Šubići i podiže težinu svoga novog novca. Ta Stjepanova kasnija kovnička aktivnost već pripada u doba ekonomske krize nakon 1320. godine i obilježena je neredovitim, različitim i prilično malim serijama novca, čak i za tadašnje europske krizne prilike. Slična se situacija nastavlja kroz cijelo ekonomski nestabilno 14. stoljeće i može se uočiti u dodatno smanjenoj monetarnoj aktivnosti Tvrtka I. kao bana, a posebice kao kralja, te u znatno reduciranoj i gotovo zamrljoj takvoj aktivnosti Dabiše. Naša historiografija i starija numizmatička znanost, na temelju nedovoljne količine pronađenog srebrnog novca, zadovoljavaju se tvrdnjom da je kralj Tvrtko I. ubrzo nakon okrunjenja obustavio kovanje zbog vjerojatno, političkih razloga, tj. zbog odnosa s Dubrovčanima. Takav stav ne odgovara slici ondašnje ekonomske stvarnosti imamo li na umu da razina ekonomske aktivnosti u Bosni nikada nije zahtijevala niti približno onolike količine novca kolike su izdavali talijanski gradovi ili Ugarska. Izlazak iz krize oko 1400. godine obilježen je neuspjelim Ostojinim pokušajem aktiviranja kovnice i unifikacije novca. U vrijeme punoga zamaha europske ekonomije u Bosni se, najkasnije 1428. godine, pokreće rad kovnice. Tada, za Tvrtka II. Tvrtkovića, intenzivno se kuje naš novac prema turskoj novčanoj stopi (1 bosanski groš = 1,5 turska akča; 1 dinar = 1 akča; 1/2 dinara = 1/2 akče). Takvo kovanje neće prestati sve do pada Bosne 1463. godine. Nakon pada srednjovjekovne bosanske države kovanje će novca do 1477. godine nastaviti titularni kralj Nikola Iločki.

⁸ Krajem prvoga razdoblja velikoga uspona, između 1315. i 1320. godine, izbila je teška kriza u opskrbi žitom, a sredinom 14. stoljeća (dakle u razdoblju duge stagnacije) nastala je teška financijska kriza koja je uz epidemiju crne kuge dovela do najvećega demografskoga pada. Epidemija je u Bizantu zabilježena 1347. godine; Italiju i naše krajeve do crte nešto južnije od rijeke Save zahvatila je do sredine 1348.; Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo do Budima i Pešte do kraja 1348. i sredine 1349., a cijelu Ugarsku i Češku do kraja te godine. Demografski je pad zabilježen i na samome kraju razdoblja duge stagnacije, tj. 1400. i 1401. godine.

Islamska i bizantska monetarna dominacija rezultirala je i višestrukim naknadnim utjecajima. Spomenut ćemo dva: 1. kopiranje novaca Carstva i Kalifata u Europi,⁹ što je u našem susjedstvu karakteristično za Belu III. i njegove prethodnike i nasljednike na ugarskome tronu, posebice za Stjepana III. (1162. – 1172.) na samome početku njegove vlasti; 2. preuzimanje i mjestimice djelomično modificiranje islamskoga težinskoga sustava i novčane stope. O tome sam govorio u prethodnome radu¹⁰ pa će se ovdje dati najvažniji podatci:

1 umajadski dirhem = 2,727 g

1 miskal od 20 qirata = 1/84 rimske funte = 3,898 g

1 miskal od 22 qirata = 1/77 rimske funte = 4,253 g

1 miskal od 24 qirata = 1/70 rimske funte = 4,678 g

1 umajadski dirhem od 14 qirata = 1/120 rimske funte = 2,727 g

1 rimska funta = 327,46 g

1 toverska funta = 128 dirhema = 90 miskala od 20 qirata = 75 miskala od 24 qirata

1 toverska funta = 256 penija = 349,91 g = 12 unci

1 dirhem = 2 penija

1 peni = 1,367 g

1 londonska funta = 342 penija = 466,55 g = 16 unci

1 toverska funta = 3/4 londonske funte

Odnos miskal : funta; za miskal od 20 qirata (3,89 g)

90 miskala = 128 umajadskih dirhema = 1 toverska funta = 350,10 g (1 t. p. = 349,91 g)

120 miskala = 171 umajadski dirhem = 1 londonska funta = 466,80 g (1 l. p. = 466,55 g)

Odnos miskal : funta; za miskal od 24 qirata (4,67 g)

75 miskala = 128 umajadskih dirhema = 1 toverska funta = 350,25 g (1 t. p. = 349,91 g)

100 miskala = 171 umajadski dirhem = 1 londonska funta = 467,00 g (1 l. p. = 466,55 g)

1 peni = 21,1 zrna (grains) (0,0648 g x 21,1) = 1,367 g

1 peni = 1,367 g

1 toverska funta = 256 penija = (1,367 g x 256) = 349,95 g

1 londonska funta = 342 penija = (1,367 g x 342) = 467,00 g

1 toverska funta = 12 unci; 1 londonska funta = 16 unci; 1 toverska funta = 3/4 londonske funte.

⁹ O imitiranju islamskoga novca na Zapadu vidjeti u *Sulejmanagić, Amer*; Islamski utjecaj na novac zapada, Numizmatičke vijesti, br. 59., Zagreb, 2006.

¹⁰ Isto, str. 175.-176.

Toverska funta jest funta kralja Offe, datirana u 757. godinu i utemeljena na srebrnom peniju kovanome preko arapskoga dirhema kao vrijednost od 2 penija (2 d – 2 denarius). Kralj Pipin Mali (751.–768.) na temelju tako definiranoga penija (denarius) zasnovao je karolinški monetarni sustav tako što je odredio da se iz jedne rimske (tada karolinške) funte srebra iskuje 240 denara (denarius – denier) težine 1,36 grama. Pipin je Mali također kao obračunsku jedinicu jednaku 12 penija uveo solid (solidus) koji je odgovarao bizantskome solidu (solidus – sou – shilling; u karolinškome je sustavu srebrnoga standarda jedna funta vrijedila 20 solida ili 240 denara).¹¹

Tako su preko te novčane jedinice monetarni sustav *Sterling* (*Easterling* – *novac ljudi s Istoka*) s podrijetlom iz islamskoga miskala (toverske funte) preuzeli Karolinzi i ujedinili ga s rimskom funtom; pri tomu se iz jedne toverske funte kovalo 256 penija, a iz jedne rimske funte 240 penija – denara. Oko 790. godine Karlo je Veliki proveo monetarnu reformu kojom je uveden novi denar, težine 1,25 Pipinovih denara ili 1,7 grama, i nova funta, težine 408 grama, koja je rabljena i u Ugarskoj od 1000. do 1150. godine i koju B. Hóman naziva prema ugarskome kralju Sv. Stjepanu.¹² Tijekom 8. stoljeća u Franaka je postojao još jedan sustav u kojemu se iz jedne rimske funte kovalo 260 denara po 1,259 g, a također su je dijelili i na 280, pa i 300 denara. Spominje se također da se 754.–755. godine jedna rimska funta dijelila na 22 solida i 264 denara težine 1,24 grama.¹³

Uz toversku funtu vezana je londonska funta; prva je imala 12 unci, a druga 16 unci. U 12. stoljeću taj je težinski sustav prešao iz Engleske u Njemačku, gdje je polovica londonske funte postala jedna kelnska marka (8 unci – 233,682 g), a toverska funta 1,5 kelnska marka. Iz kelnske se marke kovalo 160 pfenniga (penija) pojedinačne težine 1,46 grama. Prijelaz težinskoga sustava iz Engleske u Njemačku mogao je biti još raniji jer je pfennig težine 1,46 grama postojao još za vrijeme cara Otona I. (962.–973.).

Szekelyev izračun određuje težinu ugarske, odnosno slavonske, marke na 233,3533 g,¹⁴ pa je istovjetna kelnskoj marki,¹⁵ što i slavonsku marku povezuje s arapskim (perzijskim) miskalom, odnosno slavonski banski denar s dirhemom prema sljedećem izračunu:

1 londonska funta = 2 slavonske–ugarske–kelnske marke = 2 x 233,353 g = 466,71 g

1 toverska funta = 1,5 slavonska–ugarska–kelnska marka = 1,5 x 233,353 g = 350,03 g

1 slavonska–ugarska–kelnska marka = 50 miskala od 24 qirata (4,6752 g)

¹¹ Allen, Larry, *The Encyclopedia of Money* – 2. ed., ABC – CLIO LLC, Santa Barbara, SAD, 2009., str. 164.; Chown, John F., *A History of Money from AD 800.* – 3. ed., Routledge, New York, SAD, 1996., str. 23.

¹² Szent István fontja – Hóman, Bálint, *Magyar pénztörténet 1000 – 1325*, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1916., str. 122.

¹³ Isto, karta uz str. 143.–145.

¹⁴ Smajlagić, Robert, *Marca Slavonica*, Novi numizmatičar, br. 2., Sarajevo, 2003., str. 6.

¹⁵ S kelnskom je markom (određujući joj težinu na 233,3533 g i imenujući je još i engleskom markom) ugarsku marku izjednačio i B. Hóman, dajući joj ime marka kralja Bele – Béla király márkája – Hóman, Bálint, *Magyar pénztörténet 1000 – 1325*, str. 102.–103. i 122.

1 slavonska-ugarska-kelnska marka = 60 miskala od 20 qirata (3,896 g).

Slavonska je marka u odnosu zlatnoga reza (1 : 1,6) prema kasnijoj trojskoj funti (Troy Pound) iz 13. stoljeća:

1 slavonska-ugarska-kelnska marka = 5/8 trojska funta (13. stoljeće) = $(373,29 \times 5)/8 = 233,306$ g ili 1 : 1,6.

Odnos slavenskog bankskog denara prema mnogo ranijem umajadskom dirhemu jest:

1 slavonska marka = 200 slavonskih bankskih denara

400 slavonskih bankskih denara = 171 umajadski dirhem = 120 miskala od 20 qirata

300 slavonskih bankskih denara = 128 umajadskih dirhema = 90 miskala od 20 qirata

400 slavonskih bankskih denara = 171 umajadski dirhem = 100 miskala od 24 qirata

300 slavonskih bankskih denara = 128 umajadskih dirhema = 75 miskala od 24 qirata.

Za naša dalja razmatranja važno je istaknuti da je kelnska-engleska-ugarska marka od 233,3533 g, osim u Zagrebu (tj. Slavoniji), rabljena i u Veneciji.¹⁶

Kako je razvidno iz prethodno rečenoga, jedan monetarno-težinski sustav (*Sterling – Easterling*) u svome stoljetnome razvoju porodio je dva denara (pfenniga, penija) težine od 1,36 i 1,46 grama. Oba će ostaviti traga na metrologiji bosanskoga srednjovjekovnoga novca gdje će biti rabljeni.

Jedan od važnih trenutaka jest 1193. godina kad je u Veneciji uveden *denaro grosso – groš – matapan* težine 1,5 denara (i to onoga kelnskoga pfenniga od 1,46 g) ili 2,19 grama.

Šubići će Bribirski za svoje matapane preuzeti mletačku ikonografiju, ali ne i novčanu stopu.

Nekoliko će desetljeća ranije Bela III. jednu kelnsku marku, koja je već bila postala ugarska marka, prekovati u 460 denara (težine 0,5 grama) na kojima će se nazvati kraljem Rame. Prema B. Hómanu metrologija toga Belina novca jest:

1 marka finoće .900 (ukupna težina 233,3533 g; težina srebra 210,018 g) = 11 1/2 pensa = 460 denara;

1 pensa (ukupna težina 20,291 g; težina srebra 18,261 g) = 40 denara;

1 denar (ukupna težina 0,5072 g; težina srebra 0,4565 g) = 1/40 pensa.

On navodi dva primjerka toga novca težine 0,51 i 0,47 g – prosječno 0,49 g, a na drugome mjestu daje finoću od .920.¹⁷ Prema J. Rupp promjer je toga novca oko 16 mm (8 1/2).¹⁸

¹⁶ Isto, karta uz str. 126.

¹⁷ Isto, str. 265., 614. i 645.

¹⁸ *Rupp, Jacobus*, Numi Hungariae, Buda, 1841., br. 303., str. 78.

Novac Bele III. kao kralja Rame

Prvi novac vezan za Bosnu nastao je između 1164. i 1172. godine. To je novac ugarskoga kralja Bele III. (1172.-1196.) s natpisom + mONETT BELE REGIS R u značenju MONETA BELE REGIS RAME. Od svih zemalja u Belinoj tituli slovo se R može odnositi samo na Ramu.

Ako se izuzmu krivotvoreni dokumenti, Bosna se kao zemlja kojom vladaju ugarski vladari prvi put navodi 1137. godine u bilješci u kojoj se govori o osnutku samostana Sv. Petra u Csataru: ..., *quod rex Bela inclitus in conuentu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni consilio Bosnensem ducatum dedit, ...*¹⁹ N. Klaić misli da je bosanski dukat dodijeljen Ladislavu 1139. godine²⁰ pa ćemo tu godinu sa sigurnošću uzeti kao onu godinu u kojoj prvi put Bosnom vlada jedan ugarski kralj, tj. Bela II. Za Bele II., dakle, rabljen je naziv zemlje u obliku *Bosna*, a od 1172. godine, kada Bela III. povratkom iz Carigrada uz potporu bizantskoga cara Emanuela I. Komnena uspostavlja u Ugarskoj svoju vlast, rabi se naziv *Rama* u kraljevskome naslovu koji glasi: *Bela tercius secundi Gejsse regis filius, dei gracia Ungarie, Dalmacie, Croacie Rameque rex.*²¹ Bela III. prije nego što je zasjeo na ugarski tron bio je Emanuelov štićenik i od 1164. godine boravio je na njegovu dvoru u Carigradu. Tada je prema N. Klaić dobio titulu *rex* i nepoznatu zemlju *Ramu* koja se nije nalazila u Emanuelovu carskome naslovu *Manuel in Christo Deo fidelis rex Porphyrogenitus, Romanorum imperator, piissimus, semper Sebastus, Augustus ... Dalmaticus, Ungaricus, Bosthnicus, Servicus, Zecchicus ...*,²² koji si je uzeo tijekom uspjeha u ratovima protiv Ugarske 1151. – 1553. i 1163. – 1168. godine i kako se naziva u dva dokumenta iz 1155. i 1166. godine. Tim je ratovima Emanuel proširio svoju vlast na Beline zemlje. Za zemlju iz baštine ugarskih vladara Emanuel je rabio naziv *Bosna*, a *Rama* Bele III. smijenila je *Bosnu* Bele II. i u tom obliku ostala stoljećima u ugarskoj kraljevskoj tituli, kao dar milosti bizantskoga cara. Rama je u Bele III. pridodana ostalim trima zemljama koje su mu prema pravu dinastije Arpadovića prirodno pripadale – Ugarskoj, Dalmaciji i Hrvatskoj.²³

Drži se da je Belin novac sa spomenom Rame nastao u vrijeme njegova boravka kao štićenika na dvoru bizantskoga cara Emanuela I. Komnena ili na samom početku njegove vladavine nakon povratka u Ugarsku, ali sigurno prije njegova službenoga okrunjenja 13. siječnja 1173. Kraljevski naslov odgovara tome razdoblju, kao i „ugarsko” ikonografsko rješenje koje oslikava Beline preteznije iz Carigrada ili realno stanje nakon povratka u Ugarsku. Ikonografija toga Belina novca nema ništa zajedničko s tada uobičajenim motivima uvezenim s islamskoga i bizantskoga istoka; njegovi motivi „*panske geometrije*” pripadaju onoj ornamentalnoj skupini ugarskoga novca nastaloj pod izravnim zapadnim, poglavito njemačkim, utjecajem. U literaturi se slika toga novca javlja s ponešto različitim detaljima na reversu pa ćemo njegov izgled prikazati onako

¹⁹ *Smičiklas, T.*, Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Vol. II., JAZU, Zagreb, 1904., br. 45. – 1137. god., str. 46.

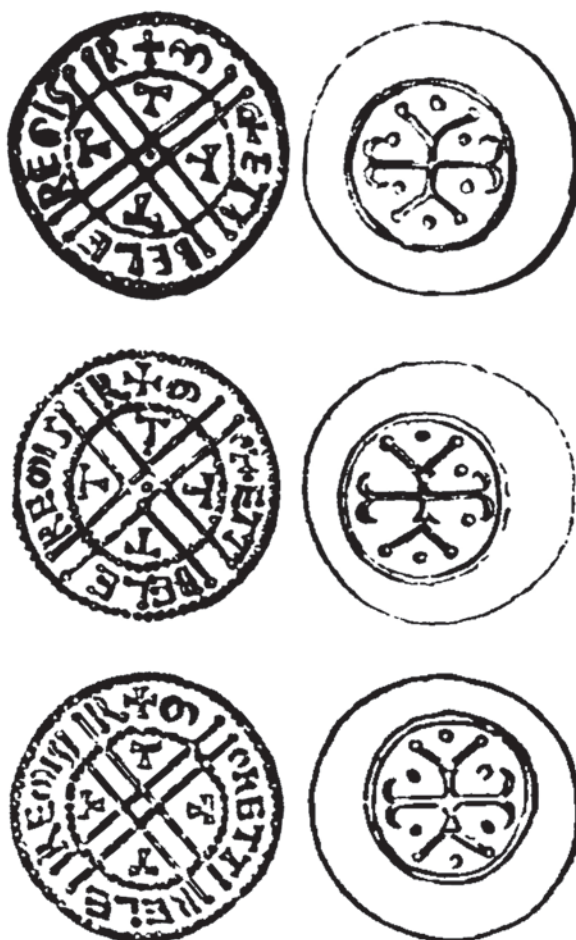
²⁰ *Klaić, Nada*, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989., str. 61.

²¹ *Smičiklas, T.*, Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Vol. II., br. 136. – kolovoz 1175. god., str. 139.

²² *Klaić, Nada*, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989., str. 50.-51.

²³ Isto, str. 52.

kako ga daju tri autora: J. Rupp, J. Asbóth i L. Réthy.²⁴ Isti su novac malim slikama lošije kvalitete prikazali L. Huszár i E. Unger.²⁵ Huszár inače legendu čita kao: R + MOIETA BELE REGIS.

Slika 1. Novac Bele III. kao kralja Rame prema J. Rupp, J. Asbóthu i L. Réthyju

Na temelju dva slova T u riječi mONETT u legendi i četiri slova T smještene između krakova velikoga križa na aversu, predlažem ovakvo čitanje legende: MONETA TERTII BELE REGIS RAME.

²⁴ Rupp, *Iacobus*, *Numi Hungariae*, br. 303., str. 76., 78.-79. i tabla XI.; Asbóth, *János*, *Bosznia és a Hercegovina Vol. I.*, Budapest, 1887., str. 40.; Réthy, *László*, *Corpus Nummorum Hungariae*, Vol. I., Budapest, 1889., br. 106., str. 21. i tabla 7.

²⁵ Huszár, *Lajos*, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Battenberg, München, 1979., br. 62., str. 39.; Unger, *Emil*, *Magyar Éremhatározó I. kötet (1000 – 1540)*, Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest, 1997., br. 110., str. 77.

Grafija legende Belina novca potpuno odgovara grafiji s merovinških novaca, odnosno onakva je kako su je, neizmjenjenu za slova sadržana u legendi, prenijeli Karolinzi. Merovinška se grafija ogleda posebice u slovima M, O, N i G. Ne ogleda se nikakav utjecaj grafije rabljene u europskom 11. ili 12. stoljeću.

Slika 2. Legenda i grafija novca Bele III. kao kralja Rame

Razdoblja monetarne povijesti srednjovjekovne Bosne

Periodizaciju srednjovjekovnoga bosanskoga novca u prethodnim sam radovima razvrstao u tri etape: rano (1300.-1377. god.), srednje (1377.-1428. god.) i kasno doba (1428.-1463. godine i dalje s novcima Nikole Iločkoga, i eventualno njegova sina Lovre ako je točna pretpostavka da je i on kovao denare po uzoru na one akvilejskih patrijarha, te s cekinom Vlatka III. Kosače).

Imajući u vidu iznesenu kratku europsku (poglavito talijansku) monetarnu i ekonomsku povijest i njezina razdoblja (čemu odgovaraju glavni ikonografski motivi bosanskoga novca i metrološki podatci o njemu), nešto preciznija periodizacija izgledala bi ovako:

1. doba velikoga europskoga uspona (do 1320.) – prvi dio bosanskoga ranoga doba (oko 1300. – 1322.), kada novac kuju Šubići, a Stjepan II. Kotromanić izdaje svoje lakše vrste od 1314. godine do kraja razdolja;
2. prvo doba europske krize (1320. – 1400.) – drugi dio bosanskoga ranoga doba (1322. – 1377.) s dvije paralelno kovane nominale bana Stjepana II. Kotromanića, te prvo s jednom, a kasnije s dvije nominale bana Tvrtka I. rađene obično u malim serijama;
3. drugo doba europske krize (1320. – 1400.) – prvi dio bosanskoga srednjega doba (1377. – oko 1403./1404.) s novcima kralja Tvrtka I. kovanima za Bosnu i Kotor, s novcima kralja Dabiše za Bosnu (i možda za Kotor) te s novcem Sankovića;
4. prvo doba novoga europskoga poleta (1400. – 1500.) – drugi dio bosanskoga srednjega doba (oko 1403./1404. god. – 1428.) s komunalnim kovovima bosanskih vladara u dalmatinskim gradovima (Hrvoje Vukčić Hrvatinić u Splitu od 1403. do 1413. godine, a Tvrtko II. od 1404. do 1408. i Stjepan Ostoja od 1409. do 1418. godine u Kotoru) uz mogućnost da je Stjepan Ostoja kovao i novac za optjecaj unutar same bosanske kraljevine;
5. drugo doba novoga europskoga poleta (1400. – 1500.) – bosansko kasno doba (1428. – 1463. god. i dalje) kada kraljevi Tvrtko II., Stjepan Tomaš i Stjepan II. Tomašević kuju novac prema turskoj novčanoj stopi; Stjepan Tomaš izdaje svoj četverostruki dukat, a nakon propasti bosanske države s novčarstvom nastavljaju titularni kralj Nikola Iločki (i možda njegov sin Lovro) te još kasnije Vlatko III. Kosača.

Jezik bosanskoga srednjovjekovnog novca jest latinski. Jedine su iznimke neki od denara i poludenara kovani u posljednjem razdoblju za vrijeme dvaju posljednjih kraljeva. U njih su legende na hrvatskome jeziku, i to pisane latinicom.

Bosanski novac obiluje siglami; tj. simbolima u obliku zvjezdica, ljiljana, slova i sl., a njihovo značenje (kao i u ugarskoj i hrvatskoj numizmatici) nije potpuno razjašnjeno. One mogu biti znak kovnice, kovničara, a nekad i kraljevska oznaka.

Osim domaćega novca, srednjovjekovnom bosanskom državom tijekom 14. i 15. stoljeća slobodno je cirkulirao i novac susjednih zemalja: dubrovački, mletački, slavonski (banski denari, a stoljeće ranije i slovenski, hrvatski te austrijski frizatici) te nešto srpskoga novca. Na temelju dubrovačkih izvora, koji o bosanskome novcu i monetarnim odnosima većinom izvješćuju tendenciozno zbog očuvanja dubrovačkih ekonomskih interesa u zaleđu Republike, stariji su autori tvrdili da bosanski novac nije bio priman u drugim zemljama. Ostave ih novca, ipak, demantiraju. Bosanski novac u drugim zemljama pronađen je u ostavama: Dobrište kod Tetova (1935. godine četiri komada Mladina Šubića); Liso Polje kod Obrenovca (1883. godine 134 komada Stjepana II. Kotromanića, kao i u Padini kod Pančeva 1968. godine, u Vukovaru te u delti Dunava u Rumunjskoj); u okolici Slavonske Požege (prije 1875. godine četiri komada Stjepana Tomaša Ostojića); u Kusonjama kod Daruvara (1903. godine jedan komad Nikole Iločkoga); u Pridragi kod Zadra (1958. - 1961. godine splitski novac hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića); na nepoznatom lokalitetu u bivšoj Jugoslaviji (u prvoj polovici 19. stoljeća zajedno su u ostavi nađeni novci Stjepana II. Kotromanića, Tvrтка I. kao bana i kao kralja, Tvrтка I. - kotorski novac i Hrvoja Vukčića Hrvatinića - splitski novac).²⁶

Novac Šubića

Prvi su bosanski novac kovali Šubići Bribirski. Rađen je po uzoru na mletačke groševe – matapane, ali ne slijedi njihovu metrologiju. Natpisi MLADEN BAN i BAN MLADEN na tim novcima odnose se na Mladina I. i Mladina II. kao na bosanske banove, a natpis DVX PAVL na Pavla Šubića kao poglavara roda. Šubići nisu vladali cijelom Bosnom. U jednome njezinu dijelu vladao je Stjepan II. Kotromanić pa od 1314. do 1322. godine postoji paralelna vlast u Bosni.

Ikonografija

Aversni prikaz na matapanima Šubića Bribirskih potpuno odgovara prikazu s mletačkih matapana.

Na mletačkim se matapanima desno nalazi figura sveca (Sv. Marko – zaštitnik Venecije) s aureolom, u lijevoj ruci drži evanđelje, a u desnoj zastavu koju predaje duždu, na zastavi je križ. Uz sveca je u obodnoj legendi natpis: . S . M . VENETI .; uz dužda njegovo ime, a uz zastavno koplje između njih duždeva je titula DUX.

²⁶ O nalazima novca vidjeti: *Mirnik, I. A., Coin Hoards in Yugoslavia*, B.A.R. International Series 95, B. A. R., Oxford, 1981.; za podatke o nalazu iz Pridrage zahvaljujem se svome prijatelju, zadarskome sveučilišnom profesoru, Mati Ilkiću.

Na matapanima Šubića uz sveca u obodnoj legendi stoji: DUX PAVL . ; uz figuru koja je na mletačkim matapanima dužd stoji: MLADEN (NLADEN); a uz zastavno koplje titula BAN. U inačici Mladina II. Šubića stoji uz zastavno koplje BAN MLAD; a uz figuru koja treba biti dužd piše SECVNDVS. Na zastavi je križ.

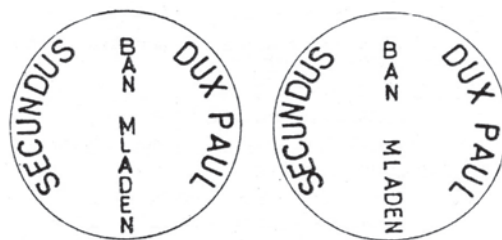
Reversni je prikaz Krist Pantokrator s Kristovim monogramom IC – XC.

Slika 3. Novac Pavla i Mladina I. Šubića

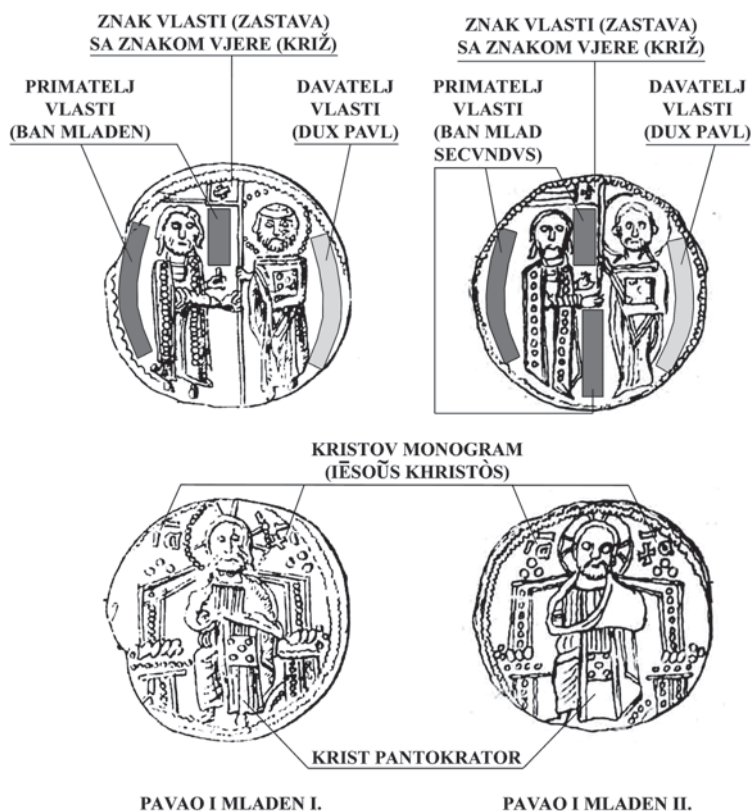

Slika 4. Novac Pavla i Mladina II. Šubića

Slika 5. Shematski prikaz riječi na novcu Pavla i Mladina II. Šubića prema Korčmarošu

Ako se ikonografski prikaz i legenda na aversu mletačkih matapana mora protumačiti kao: Sv. Marko daje vlast (zastavu) duždu s obvezom da štiti kršćansku vjeru (križ na zastavi), onda se istovjetni ikonografski prikaz s drukčijom legendom na matapanima Šubića treba – mora protumačiti ovako: vojvoda Pavao Šubić (kao glava roda – u obliku Sv. Marka) daje vlast (zastavu) bosanskome banu (svome bratu ili sinu kao svome podložniku) s obvezom da štiti kršćansku vjeru (križ na zastavi).

Slika 6. Tumačenje ikonografije novca Šubića

Svetost vladara

Svetost vladara na novcima Šubića prikazana je likom Sv. Marka i legendom DUX PAVL uz njega. Sama ideja svetosti vladara među Šubićima bila je izražena u kultu Sv. kralja Zvonimira kojega su oni bili najvatreniji promotori.²⁷ U daljnjem je razvoju te ideje bilo sasvim logično da se vladarska svetost prenese i na Pavla Šubića kao poglavara roda.

Metrologija

Metrološki je novac Šubića različit od mletačkoga. Šubići su kovali groš vrijednosti 1,5 denara iz sterlinskoga sustava (1,367 g) pa je težio oko 2,05 grama, a ne vrijednosti 1,5 denara iz kelnskoga sustava (1,46 g) kao mletački matapan koji je težio 2,19 grama. Na to nas navode težine primjeraka novca Šubića navedene u literaturi,²⁸ gdje se od ukupno 16 primjeraka težina sedam primjeraka kreće od 2,05 do 2,08 g; šest primjeraka između 1,52 i 1,95 g; samo tri primjerka približavaju se težini mletačkoga matapana (2 primjerka po 2,11 i jedan od 2,18 g), a ukupna im je prosječna težina 1,99 grama. Poznate težine primjeraka novca Šubića u 1. skupini (Pavao Šubić i brat Mladin (Mladin I.) jesu: 2,07 g (Corpus), 1,52 g (Corpus), 1,79 g (Krasnov, 1973.), 1,88 g (Numismatica Wien, 1976. – Šarinić, 2010.) i 1,90 g (Šarinić, 2010.) prosječne težine 1,832 g; u drugoj skupini (Pavao Šubić i sin Mladin (Mladin II.) težine jesu: 1,92 g, 1,95 g, 2,05 g x 3, 2,06 g, 2,07 g, 2,08 g, 2,11 g x 2 i 2,18 g (sve u Corpusu), prosječne težine 2,057 grama.

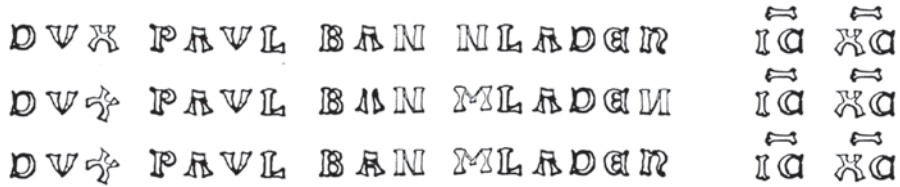
Velika većina primjeraka novca Šubića ima promjer 21 mm, a zabilježena su dva primjerka promjera 22 mm te jedan promjera 21,5 mm.

Grafija

Slova u legendama matapana Šubića potpuno su suvremena. Odgovaraju vrsti, tipu i obliku slova rabljenih na istovremenim mletačkim matapanima ili onima kovanima u drugoj polovici 13. stoljeća. Dosta slovnih rješenja na mletačkim matapanima, pa i onima koje su kovali Šubići, bit će uobičajena na europskim novcima sljedećega – 15. stoljeća. Među slovima rabljenim na matapanima Šubića znatno variraju A i N; nešto manje variraju M, S i X; a umjesto slova D, E, M i S gdje se javljaju slova O, A, N (H) i znak –. Kao sigla javlja se znak krina.

²⁷ *Klaniczay, Gábor*, Holy Rulers and Blessed Princesses – Dynastic Cults in Medieval Central Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 2002., str. 149. i nap. 130.

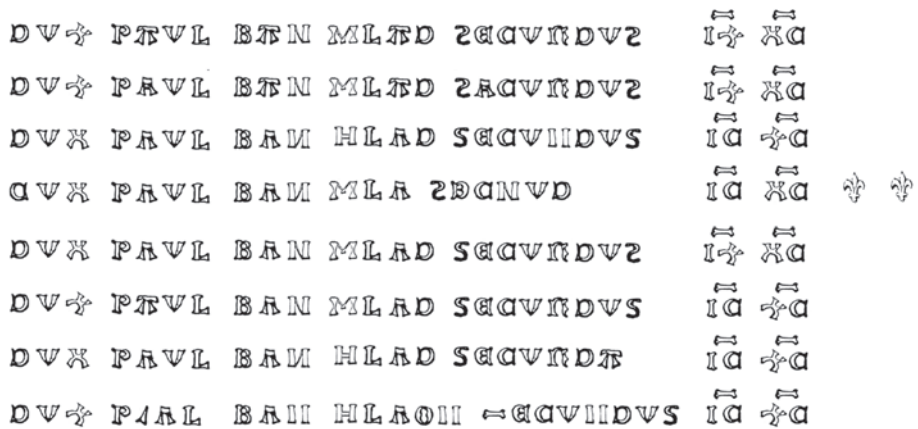
²⁸ *Rengjeo, Ivan*, Novci Pavla Šubića, bana Hrvatske i gospodara Bosne, Numismatika god. 1934 – 1936, br. II – IV, Zagreb, 1936.; Isti, Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (GZM) god. LV. – 1943., Sarajevo, 1944.; Isti, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Graz, 1959.; *Krasnov, Gjuro*, Još dva neobjavljena primjerka novca Šubića Bribirskih, Numizmatičke vijesti, br. 29., Zagreb, 1971.; Isti, Novi prilog istraživanjima novca Šubića Bribirskih, Numizmatičke vijesti, br. 31., Zagreb, 1973., str. 44. – 45.; *Šarinić, Marko*, Novci Pavla Šubića i brata mu Mladena I (1302. – 1304.), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 43., br. 1., Zagreb, 2010.

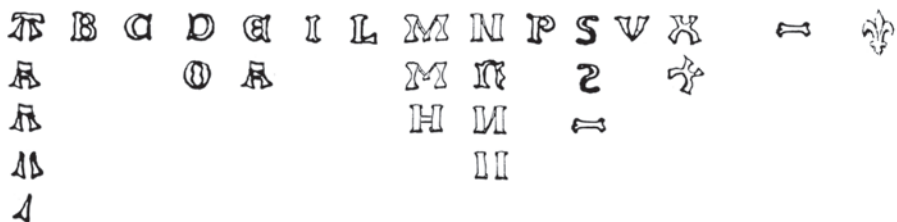
Slika 7. Legende na novcu Pavla i Mladina I. Šubića

Slika 8. Grafija novca Pavla i Mladina I. Šubića

Slika 9. Legende na novcu Pavla i Mladina II. Šubića

Slika 10. Grafija novca Pavla i Mladina II. Šubića

Novac bana Stjepana II. Kotromanića u razdoblju 1314. – 1322. godine

Kako je već rečeno, Šubići nisu vladali cijelom Bosnom. U jednome njezinu dijelu vladao je Stjepan II. Kotromanić pa od 1314. do 1322. godine postoji paralelna vlast u Bosni. Ta dvojnost ogleda se i u numizmatici; Šubići na svome dijelu kuju svoje groševe, a ban Stjepan II. na svome dijelu denare tzv. heraldičkih tipova (kaciga s ukrasima i cjeloviti grb), kao i one sa Sv. Vlahom.²⁹ Niti jedan od 30 primjeraka tih Stjepanovih novaca težinski ne odgovara novcu koji su kovali Šubići, što potvrđuju i šturi podatci o velikom nalazu u Lisom Polju iz 1883. godine.

Ikonografija i metrologija

Prve serije (tipovi) novca što ih je kovao ban Stjepan II. Kotromanić jesu one s kacigom, grbom i Sv. Vlahom. Kovane su od 1314. do 1322. godine kad je ban Stjepan II. vladao u svome dijelu Bosne paralelno s Mladinom II. Šubićem koji je držao drugi dio Bosne u kojem su optjecali matapani Šubića.

Reversni prikaz na prvom i drugom tipu novca odgovara reversima matapana Šubića – prikazan je Krist Pantokrator s Kristovim monogramom IC – XC. Aversni prikaz prvoga tipa jest kaciga s ukrasima bez grbovnoga štita, a drugoga tipa cjeloviti grb (štit i kaciga s ukrasima).

Unutar prvoga tipa (kaciga s ukrasima) razlikuju se tri podvrste. Prva je karakteristična po grubo izvedenoj legendi i kacigi s ukrasima; druga je neka vrsta prijelaza prema potpunome grbu jer se ispod kacige javlja cvijet s pet latica ili rozeta (doduše još ne na štitu). Prva i druga podvrsta nose obodnu legendu STEFANVS BANVS BOSNE, odnosno STEFANVS BANVS BO, a u trećoj podvrsti već se naglašava božansko podrijetlo banove vlasti (*Dei gratia*) s legendom: STEFAN BANVS BOSN DI GR, pri čemu natpis nije prekinut kacigom. Istovjetan natpis javlja se na drugome tipu (cjeloviti grb), osim što je riječ BANVS skraćena na BAN da bi se dobilo mjesto za grbovni štit. Figura na štitu se, zbog središnjega kruga, prije može tumačiti kao nepotpuni *escarboucle* ili kao nepotpuni *Katarinin kotač* nego kao šesterokraka zvijezda.

Prvu podvrstu prvoga tipa karakteriza i oznaka S – T na reversu lijevo i desno od Pantokratora i ispod njegova monograma.

Slika 11. Prva i druga podvrsta prvoga tipa novca bana Stjepana II. Kotromanića

²⁹ I u Bosni je, a ne samo u Dubrovniku, dokumentirano postojanje kulta Sv. Vlahe.

Slika 12. Treća podvrsta prvoga tipa novca bana Stjepana II. Kotromanića

Slika 13. Drugi tip novca bana Stjepana II. Kotromanića

STEFANVS BANVS BOSNIE	IA	KA	S T
STEFANVS BANVS BO	IA	KA	
STEFANVS BANVSBO	IA	KA	S T
STEFAN·BANVS·BOSNIE GR	IA	KA	
STEFAN·BAN·BOSNIE GR·	IA	KA	B

Slika 14. Legende na prvom i drugom tipu novca bana Stjepana II. Kotromanića

Slika 15. Grafija prvoga i drugoga tipa novca bana Stjepana II. Kotromanića

Na obodnoj legendi srednjega pečata bana Stjepana II. Kotromanića, koji je radio za ovjeravanje povelje izdane između 1323. i 1331. godine, nalaze se izrazi D(E) IGRA(TIA) i TOTI(US)·BOSNE·BANI.³⁰ To potpuno korespondira sa zaključkom koji smo iznijeli analizirajući banove denare treće podvrste prvoga tipa (kaciga s ukrasima) i drugoga tipa (cjeloviti grb); tj. da je prije 1322. godine (u osmogodišnjem razdoblju koje započinje 1314. godine) ban Stjepan ovladao cijelom Bosnom i da je smatrao da njegova vlast ima božansko podrijetlo.

Na temelju metroloških podataka za prvi i drugi tip novca bana Stjepana II. Kotromanića (promjer 19 mm; prosječna težina 1,397 g; odnosno 1,445 g – tip I. – kaciga i 1,30 g – tip II. – grb) moguća su dva zaključka: 1. da su oba tipa kovana kao denari iz sustava *Sterling* (1,367 g), istoga sustava prema kojemu su kovani Šubićevi matapani; ili 2. da je I. tip (kaciga s ukrasima) kovan prema kelnskome sustavu (1,46 g), a II. tip (cjeloviti grb) prema sterlinškome sustavu (1,367 g). Čini mi se vjerojatnijom druga mogućnost, tj. da je ban Stjepan II. prvotno kovao novac prema jednoj novčanoj stopi, a da se kasnije prilagodio onoj stopi koju su rabili Šubići.

Treći tip novca bana Stjepana II. iz razdoblja od 1314. do 1322. godine jest novac s prikazom Sv. Vlaha na reversu i bana kako sjedi na tronu na aversu. Ban je uvijek prikazan s istom kacigom na glavi i mačem u krilu, a Sv. Vlaho s biskupskim znacima kako blagoslivlja desnom rukom.

Mač je simbol slobode i snage, ratničke vrline i časti. Kao regalija u rukama vladara simbolizira njegovo pravo da dijeli pravdu (pa i da izriče najtežu kaznu – *ius gladii*) i milost te da upravlja državom. U srednjem je vijeku dobio i značenje Božje Riječi jer se Sv. Bernard iz Clairvauxa (1090.-1153.) opasao mačem Božje Riječi. U sklopu teorije o dva mača, *duhovnom i materijalnom (svjetovnom)*, mač koji je u rukama svjetovnoga vladara također drži papa jer duhovni mač poteže Crkva, a materijalni se mač poteže za Crkvu na znak Petrova nasljednika.³¹ Mač kao znak vlasti također je atribut banova imenjaka ugarskoga kralja Sv. Stjepana.

Sveti je Vlaho na reversima svih primjeraka trećega tipa prikazan s aureolom od perli, mitrom i pastoralom. On ne nosi palij. Aureola označava svečevo dostojanstvo. Mitra kakva se rabila u XIV. stoljeću na svečevoj glavi simbol je biskupa, odnosno biskupske vlasti. Pastoral u ljevici insignija je biskupske, tj. pastirske službe.

Na temelju aversne i reversne legende može se dati sljedeća periodizacija toga tipa Stjepanova novca: 1. STEPAN BAN / S BLASIVS (bez riječi BOSNE / RAGVSII); 2. STEPAN BAN / S BLASIVS RAGVS (bez riječi BOSNE / s riječi RAGVSII) i 3.

³⁰ Andelić, Pavao, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Sarajevo, 1970., str. 13.-15.

³¹ Mastnak, Tomaž, Križarski mir – Kršćanstvo – muslimanski svijet i zapadni politički poredak, Prometej, Zagreb, 2005., str. 144.-145., 170. i dalje.

STEPAN BAN BS / S BLASIVS RAGVSII; to bi značilo da se u početku na novcu nisu nalazili nazivi političkih entiteta, nego se postupno uvode kasnije.

Slika 16. Novac bana Stjepana II. Kotromanića tip Sv. Vlaho bez riječi BOSNE i RAGVSII

Slika 17. Novac bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaho, bez riječi BOSNE, s riječju RAGVSII.

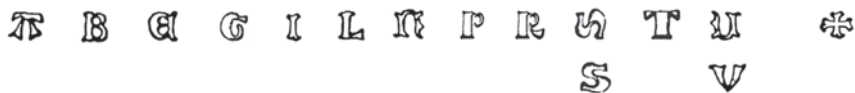
Slika 18. Novac bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaho, s riječima BOSNE i RAGVSII.

Prosječni je promjer trećega tipa 18 mm, a prosječna težina 1,23 g (prema Dolenecu³² prosječno teže 1,265 g), što te novce metrološki približava denarima iz sustava *Sterling* (1,367 g) prema kojima su po svoj prilici kovani.

STEFAN * BAN	* SBLT SIVS *
STEFAN * BAN	* SBLT SIVS *
STEFAN BAN	* SBLT SIVS *
STEFAN BAN	SBLT SIVS RAGVSII
STEFAN BAN	SBLT SIV S RAGVSII
STEFAN BAN	SBLT SIV S RAGVSII
STEFAN BAN	SBLT SIV S RAGVSII

Slika 19. Legende na novcu bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaho

³² Dolenec, *Irislav*; Hrvatska numizmatika od početaka do danas, Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke Zagreb, Zagreb, 1993., str. 51.-52.

Slika 20. Grafija novca bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaho

Grafija

Oblici i tipovi slova rabljeni na novcima bana Stjepana II. Kotromanića između 1314. i 1322. godine posuđenice su, unatoč primitivnijoj izradi Stjepanovih novaca, od istovremenih Šubićevih matapana i upravo odgovaraju ranome 14. stoljeću. Na prvome i drugome tipu Stjepanovih novaca toga razdoblja (prikazi kacige i grba) variraju slova A i N, u siglama slovo S, a na trećem se tipu (Sv. Vlaho) u dva oblika javlja slovo V uz zakrenuto slovo S. Kao sigle javljaju se slova A, S i T.

Prijelazni tip novca bana Stjepana II. Kotromanića

I. Rengjeo u svome *Corpusu* na str. 71. navodi jednu posebnu kategoriju Stjepanovih denara sa Sv. Vlahom i definira je kao *onovremene bosanske krivotvorine*; u nju smješta tri primjerka: 1. *avers* Krist na tronu s monogramom IC – XC i siglom R – V / *revers* figura Sv. Vlaha kao na našem trećem tipu novca bana Stjepana II. s obodnom legendom S BRASIVS RAGVSII; 2. i 3. *avers* Krist u mandorli s monogramom IC – XC / *revers* figura Sv. Vlaha i obodna legenda kao na primjerku br. 1., osim što se na jednom primjerku ime sveca javlja kao BFASVS, a na drugom je legenda u početku svečeva imena nečitljiva. Na zaključak da su to krivotvorine Rengjela je navelo pogrešno ispisano ime dubrovačkoga zaštitnika te možda nešto malo grublja izrada kalupa za kovanje. Ispravnost tih primjeraka ipak ne treba potpuno odbaciti jer je moguća pojava pogrešnih slova i na izvornim primjercima (onima koji nisu krivotvorine). U slučaju njihove ispravnosti drugi bi i treći primjerak mogli pripadati među denare Dubrovačke Republike koji su s istovjetnim aversnim i reversnim prikazom, istim promjerom te istom prosječnom težinom (0,88 i 1,03 g) znali biti kovani između 1372. i 1421. godine.³³

Prvi bi primjerak, promjera 19 mm i težine 1,99 g zapravo bio groš, a ne denar. On bi zbog svoga aversa (Krist Pantokrator) bio prijelazni tip prema Stjepanovim groševima (primjerak Hadžimehmedović br. 47. sa siglom u kojoj je slovo V vidljivo na desnoj strani) i polugrošu bana Stjepana II. (tip: *avers* ban sjedi na tronu / *revers* Krist Pantokrator, monogram IC – XC, sigla R – V) koji će se kovati nakon 1322. godine. Stoga bi ta 1322. godina, najvjerojatnije bila vrijeme kovanja Stjepanova groša prijelaznoga tipa.

Reversnu obodnu legendu (svečevo ime) našega Stjepanova prijelaznoga tipa (I. Rengjeo označio ga je kao krivotvorinu) karakterizira inverzno slovo S i uporaba slova R umjesto slova L. Kao sigle javljaju se slova R i V.

³³ Rengjeo, Ivan, *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*, str. 123.-124., II. tip, vrsta XIV., XVI. i XVIII.

Slika 21. Novac bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaha s Pantokratorom na aversu – prijelazni tip prema groševima i polugroševima (I. Rengjeo drži da je to krivotvorina)

Slika 22. Legenda na novcu bana Stjepana II. Kotromanića, tip Sv. Vlaha (prijelazni tip – I. Rengjeo drži da je to krivotvorina)

Novac bana Stjepana II. Kotromanića u razdoblju 1322. – 1353. godine

Nakon propasti Šubića, ban Stjepan II. Kotromanić od 1322. godine usvaja njihovu nominalnu vrijednost i uvodi još jednu. On tada kuje teži novac – groš (*avers*: ban stoji / *revers*: Isus sjedi, a kasnije stoji) koji težinom odgovara grošu Šubića, i upola lakši polugroš (*avers*: ban sjedi / *revers*: Isus sjedi, a kasnije stoji). Monetarnu politiku bana Stjepana II. (s dvije nominale – denari i poludenari) nastavlja ban Tvrtko, ali kako izgleda, ne odmah od 1354. godine. U prvo vrijeme svoje vladavine ban Tvrtko kuje vjerojatno samo groševe po ugledu na završni tip svoga prethodnika. Monetarnom reformom koju je proveo ili 1365. godine, ili nešto ranije, u razdoblju između 1354. i 1365. godine, ban je Tvrtko, smanjivši težinu novca, napustio kovanje groševa i sterlinšku stopu te započeo kovanje denara i poludenara prema kelnskome sustavu zadržavajući i dalje ikonografiju svoga prethodnika.³⁴

Ikonografija

Na temelju aversnih prikaza na novcu bana Stjepana II. kovanome u vrijeme kad je vladao cijelom Bosnom (nakon što je 1322. godine Mladin II. Šubić Bribirski izgubio moć i vlast) može se zaključiti da su postojale dvije nominalne vrijednosti: veća – *avers* ban stoji i manja – *avers* ban sjedi na tronu. Taj zaključak osnažuju i metrološki podatci za te tipove; veća nominala prosječno teži 1,95 g, a manja 1,14 g. Težine Stjepanovih

³⁴ Krasnov, Gjuro, Srebrni groši Šubića bribirskih s početka XIV. st., Numizmatičke vijesti, br. 43., Zagreb, 1990., str. 17.-26.; Sulejmanagić, Amer; Rani bosanski novac - I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Zagreb, 2008., str. 177.-191.

novaca nedvojbeno pokazuju da su njihove nominalne vrijednosti bile groš i polugroš, a ne denar i poludenar. Na reversima obiju nominala nalazi se Krist Pantokrator s uobičajenim monogramom IC – XC. Izmjene reversnoga prikaza na obje nominale nastaju kasnije (vjerojatno pred kraj Stjepanova banovanja) kada Pantokratora zamjenjuje Isus u mandorli od perli s istovjetnim monogramom, što će kasnije biti karakteristika svih primjeraka veće nominale novca Stjepanova nasljednika bana Tvrtka, a na manjoj nominali nastaviti će se rabiti prikaz Krista Pantokratora s monogramom.

Najraniji primjerci novca bana Stjepana II. Kotromanića od 1322. do 1353. godine bili bi oni primitivnije izrade s prijelaznim tipom iz prethodnoga razdoblja sa siglom R – V uz Pantokratora. To su Stjepanovi rani groševi koje ćemo označiti kao I. tip. Podjednako su primitivne izrade i groševi II. tipa koji se od prethodnih razlikuju samo po kružićima koji se javljaju uz figuru bana u mandorli na aversu. Zajedničko je obilježje Stjepanovih ranih groševa (I. i II. tip) odsutnost naziva zemlje u naslovu bana na obodnoj aversnoj legendi – tu se javljaju samo inačice naslova STEFAN BANVS.

Kasnim groševima bana Stjepana II. Kotromanića (III. tip) označili smo one na kojima obodna legenda sadrži naziv zemlje u naslovu vladara – u potpunosti idealno STEFANVS BANVS BOSNE. Kalupi za te groševe bolje su izrade. Groševi III. tipa zadržavaju aversnu i reversnu ikonografiju ranih Stjepanovih groševa (I. i II. tip) – na aversu je ban u mandorli s mačem u desnici i žezlom s križem na vrhu u ljevici (na jednoj od inačica ban nije gologlav kao na svim ostalim groševima nego nosi kapu s uzdignutim obodom na desno i lijevo), a na reversu je Krist Pantokrator.

Uz mač, značenje kojega smo već opisali, ban nosi i žezlo. Žezlo (skiptar, gr. σκῆπτρον – skêptron, lat. sceptrum) bilo je regalija još u doba antike. Ono simbolizira vlast, pa i onu Krista Pantokratora, u čije ga ime nose arkandeli i kerubini. U srednjem se vijeku žezlo javlja s ljiljanom na vrhu, a križ na njegovu vrhu dolazi s orba (lat. globus cruciger), iako je tu zabilježen još ranije u doba napredovanja kršćanstva u kasnoj antici. Žezlo je atribut carskih i kraljevskih svetaca, a u našem susjedstvu ugarskih svetih kraljeva Stjepana i Ladislava.

Završni tip Stjepanovih groševa (IV. tip) jest onaj na kojemu je izmijenjen reversni prikaz pa je Krista Pantokratora zamijenio Isus u mandorli s istim Kristovim monogramom. Aversni je prikaz (ban u mandorli) isti kao na groševima I., II. i III. tipa. Četvrti tip također sadrži naziv BOSNE u vladarskome naslovu u obodnoj aversnoj legendi.

Polugroševi bana Stjepana II. Kotromanića, kao niža nominalna vrijednost, kovani su paralelno s njegovim groševima. Reversni im je prikaz isti – Krist Pantokrator ili Isus u mandorli (u oba slučaja s poznatim monogramom), a razlika se javlja na aversu, gdje ban sjedi na tronu s mačem u krilu. Ban nosi kacigu koja je u većini slučajeva glomazna. Obilježja koja smo uočili na Stjepanovim groševima, javljaju se i na njegovim polugroševima (gdje prijelaz s novca sa Sv. Vlahom također jest polugroš sa siglom R – V), pa i njih možemo podijeliti na tipove.

Prvi je tip Stjepanovih polugroševa: *avers*: ban sjedi na tronu / *revers*: Krist Pantokrator s vladarskim naslovom STEFAN(VS) BAN(VS) (bez riječi BOSNE).

Drugi je tip ikonografski istovjetan prvome, ali aversna legenda sadrži naziv zemlje pa vladarski naslov glasi STEFAN(VS) BAN(VS) BOSNE.

Završni je tip Stjepanovih polugroševa (III. tip) istih aversnih prikaza kao I. i II. tip, s reduciranim vladarskim naslovom na BAN BOSNA (jer obodna legenda s naslovom ne teče niže od vladarskoga trona kao na II. tipu), a reversni je prikaz (kao i na završnome tipu Stjepanovih groševa) Isus u mandorli umjesto Pantokratora.

Slika 23. Rani groševi bana Stjepana II. Kotromanića kovani od 1322. godine (I. tip – bez riječi BOSNE)

Slika 24. Rani groševi bana Stjepana II. Kotromanića kovani od 1322. godine
(II. tip – bez riječi BOSNE; s kružićima)

Slika 25. Kasni groševi bana Stjepana II. Kotromanića (III. tip – s riječju BOSNE)

Slika 26. Završni tip groševa bana Stjepana II. Kotromanića (IV. tip – s riječju BO-SNE i Isusom u mandorli)

Slika 27. Polugroševi bana Stjepana II. Kotromanića kovani od 1322. godine (I. tip – bez riječi BOSNE)

Slika 28. Polugroš bana Stjepana II. Kotromanića (II. tip – s riječju BOSNE)

Slika 29. Završni tip polugroševa bana Stjepana II. Kotromanića (III. tip – s riječju BOSNE i Isusom u mandroli)

Svetost vladara

Božansko podrijetlo Stjepanove vlasti označeno na njegovim ranim novcima (treća podvrsta tipa kaciga s ukrasima i tip cjeloviti grb) riječima *Dei gratia* u idućem razdoblju prerasta u ideju svetosti vladara. Svetost vladara bana Stjepana II. Kotromanića iskazana je na njegovim groševima tako što je stojeći ban na aversu smješten u mandorlu. Mandorla je svjetlosni simbol u obliku badema koji se najčešće rabi u prikazima Kristova Preobraženja i Krista pri prikazivanju Posljednjega suda, a katkad se daje i

oko lika Blažene Djevice Marije.³⁵ S obzirom na to da je *Marijanska pobožnost* u prvoj polovici 14. stoljeća na Zapadu tek u povojima i da nema potvrde njezine prisutnosti u Bosni toga doba, mandorla oko banove figure mogla je biti posuđena samo od samoga *Spasitelja*.

Ban se u mandorli javlja na svim groševima kovanim između 1322. i 1353. godine na kojima je reversni prikaz Krist Pantokrator i Krist u mandorli. Takav prikaz svoga lika ban Stjepan II. Kotromanić nije dao na svojim istodobnim polugroševima, gdje je reversni prikaz identičan prikazu na groševima (Krist Pantokrator i Krist u mandorli), ali na aversu je uvijek ban s mačem kako sjedi na tronu.

Osim Stjepana II. niti jedan se bosanski vladar na novcu nije prikazivao u mandorli; vladarska se svetost od okrunjenja Tvrtka I. za bosanskoga kralja prikazivala ljljanom, po ugledu na Arpadoviće (princ Sv. Emerik – Mirko) i Anžuvince.

Metrologija

Veća nominala novca bana Stjepana II. Kotromanića od 1322. do 1353. godine, osim reversnim prikazom Krista Pantokratora, i metrološki slijedi matapanu Šubića. Prosječna je težina tih Stjepanovih novaca 1,95 g, promjera oko 21 mm. I ovdje je rabljen sustav *Sterling* (temeljna težina denara od 1,367 g) pa i veća nominala novca bana Stjepana jesu groševi vrijednosti 1,5 denar. Međutim, manja nominala Stjepanova novca toga razdoblja nije denar težine iz sustava *Sterling* (manja nominala ne teži 2/3 veće nominala) nego polovica njegove veće nominala, tj njegova groša, pa je to polugroš (prosječna težina 1,14 g).

Grafija

Oblici i tipovi slova rabljeni na novcima bana Stjepana II. Kotromanića između 1322. i 1353. godine nastavak su onih s njegovih novaca iz prethodnoga razdoblja. Uz nešto lošije rezanje kalupa, uglavnom odgovaraju slovima europske gotike prvoga dijela 14. stoljeća. Većina se slova uobičajene grafije javlja u više inačica: A, N, S i X; a umjesto slova C, F i I katkad dolaze D, P i L. Ti tipovi Stjepanova novca obiluju raznovrsnim siglama (slova, ptice, simboli).

Specifična se grafija slova A, B i F javlja na nekim Stjepanovim groševima I. i II. tipa te polugroševima I. tipa, što upućuje na nepodesne alate za rezanje tih slova rabljene pri izradi kalupa za njihovo kovanje.

³⁵ *Badurina, Anđelko* (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979., str. 392., 481.

·STAFB· ·BTVNS·	a	X C (R) V
·STAFB· ·BTVNS·		IA KA I B
STAFBN BTVNS	† *	IA CA ? ‡
BTVNS STAFB ‡	‡ *	DI DI ? a
NSTAI B.A..		CI
BTVNS STAFB ‡		DI DX ? I
·BTN		IA KA y S
BTVNS STAFBN	† *	IA KA ? ‡
STAFBN· BTVNS·		IA IX P M
·STC· ·BTN·		C X I M
BTVN. STAF~		L C N P

Slika 30. Legende na groševima bana Stjepana II. Kotromanića
(I. i II. tip – bez riječi BOSNE)

·STAFBNVS· ·BTVNS·B·		IA KA N S
·STAFBN· ·BTN·BO·		IA KA S
STAFBNVS (BTN·BOSNA)		IA KA N
STAFB BTN·BOSNA·		IA KA

Slika 31. Legende na groševima bana Stjepana II. Kotromanića (III. tip – s riječju BOSNE i IV. tip – s riječju BOSNE i Isusom u mandorli)

Slika 35. Specifična grafija slova A, B i F na groševima i polugroševima bana Stjepana II. Kotromanića (groševi I. i II. tipa te polugroševi I. tipa)

Sustavi i nominalne vrijednosti bosanskoga novca do 1353. godine

Dva europska novčana sustava (novčane stope) islamskoga podrijetla rabljena su pri kovanju bosanskoga novca od Bele III. do 1353. godine.

Bela je III. svoje denare kovao kao 460-i dio ugarske – kelnske marke od 8 unci. Kelnski je sustav s denarom težine 1,46 g kao 160-im dijelom kelnske marke rabio i ban Stjepan II. Kotromanić za prvi tip svoga novca (kaciga s ukrasima) što ga je kovao za optjecaj u svome dijelu Bosne između 1314. i 1322. godine, dok su drugim dijelom te zemlje vladali Šubići.

Na svome su dijelu Bosne Šubići rabili sterlinšku stopu (denar težine 1,367 g) s grošem u vrijednosti 1,5 denara.

U jednome trenutku između 1314. i 1322. godine ban je Stjepan II. prilagodio svoju novčanu stopu stopi Šubića (preuzeo sterlinšku stopu) i prema njoj kovao denare svoga II. i III. tipa toga razdoblja (s prikazima cjelovitoga grba i Sv. Vlaha).

Daljnju prilagodbu novčanom sustavu Šubića ban je Stjepan II. poduzeo vjerojatno 1322. godine kad je napustio kovanje denara i uveo svoj groš prijelaznoga tipa (težine 1,99 g u vrijednosti 1,5 denara sterlinškoga sustava s figurom Sv. Vlaha zadržanom s denara III. tipa iz prethodnoga razdoblja).

Potpuno uobličen novčani sustav ban Stjepan II. ima od 1322. do 1353. godine kada kuje groševe i polugroševe težine 1,95 g i 1,14 g u vrijednosti 1,5 i 3/4 denara sterlinškoga sustava.

Pregled novčanih sustava, težina i nominalnih vrijednosti bosanskoga novca od Bele III. do kraja vladavine Stjepana II. Kotromanića dan je u tablici:

			sterlinški sustav (denar = 1,367 g)			kelnski sustav (denar = 1,46 g)		
			1 toverska funta (12 unci) = 1,5 ugarska – kelnska marka = 350,03 g 1 londonska funta (16 unci) = 2 ugarske – kelnske marke = 466,71 g			1 ugarska – kelnska marka (8 unci) = 2/3 toverske funte = 1/2 londonske funte = 233,3533 g		
			iz 1 toverske funte se kuje 256 denara težine 1,367 g			iz 1 kelnske marke se kuje 160 denara težine 1,46 g		
			denar 1,367 g	groš 2,05 g (1,5 denara)	polugroš 1,025 g (3/4 denara)	denar 1,46 g		
Bela III. + MONNETT BELE REGIS R	između 1164. i 1172.					0, 5 g = 1/3 denara kelnskoga sustava; iz 1 kelnske – ugarske marke kuje se 460 komada		
Šubići: Pavao i	Mladin I.	1302. 1304.		1,832 g				
	Mladin II.	1304. 1312./1322.		2,057 g				
Stjepan II. Kotromanić	I. tip kao i s ukrasima	1314. 1322.				1,445 g		
	II. tip cjeloviti grb	1314. 1322.	1,30 g					
	III. tip Sv. Vlaha	1314. 1322.	1,265 g					
	prijelazni tip	1322.		1,99 g				
	groševi	1322. 1353.		1,95 g				
	polu- groševi	1322. 1353.			1,14 g			

Izvori ilustracija:

- Slika 1.: Rupp, Iacobus, Numi Hungariae; Asbóth, János, Bosznia és a Hercegovina Vol. I.; Réthy, László, Corpus Nummorum Hungariae Vol. I.
- Slika 2.: autor, uz uporabu oblika slova iz: Rupp, Iacobus, Numi Hungariae; Asbóth, János, Bosznia és a Hercegovina Vol. I.; Réthy, László, Corpus Nummorum Hungariae, Vol. I.
- Slike 3., 4., 5., 11., 12., 13., 16., 17., 18., 21., 23., 24., 25., 26., 27., 28. i 29.: Rengjeo, Ivan, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien; Jovanović, Miroslav, Srpski srednjovjekovni novac 2. prerađeno izdanje; Hadžimehmedović, Amir, Novac srednjovjekovne Bosne.
- Slika 6.: autor
- Slike 7., 8., 9., 10., 14., 15., 19., 20., 22., 30., 31., 32., 33., 34. i 35.: autor, uz uporabu oblika slova iz: Walker, Ralph S., Reading Medieval European Coins 2nd ed.

Izvori:

- Anđelić, Pavao*, Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Sarajevo, 1970.
- Dolenec, Irislav*, Hrvatska numizmatika od početaka do danas, Prvi hrvatski bankovni muzej Privredne banke Zagreb, Zagreb, 1993.
- Mimica, Bože*, Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske (IV. st. pr. Krista - 1918.), Vitagraf, Rijeka, 1992.
- Mirnik, I. A.*, Coin Hoards in Yugoslavia, B. A. R. International Series 95, B. A. R., Oxford, 1981.
- Hadžimehmedović, Amir*, Novac srednjovjekovne Bosne, izdanje autora, Sarajevo, 2012.
- Huszár, Lajos*, Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute, Battenberg, München, 1979.
- Jovanović, M. (Miroslav)*, Srpski srednjovjekovni novac, izdanje autora, Beograd, 1984.
- Jovanović, Miroslav*, Srpski srednjovjekovni novac 2. prerađeno izdanje, Linea Art, Beograd, 2001.
- Rengjeo, Ivan*, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Akademische Druck – u. Verlagsanstalt, Graz, 1959.
- Réthy, László*, Corpus Nummorum Hungariae Vol. I., Budapest, 1889.
- Rupp, Iacobus*, Numi Hungariae, Buda, 1841.
- Smičiklas, T.*, Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Vol. II., JAZU, Zagreb, 1904.
- Unger, Emil*, Magyar Éremhatározó I. kötet (1000 – 1540), Ajtósi Dürer Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Literatura:

- Allen, Larry*, The Encyclopedia of Money – 2. ed., ABC – CLIO LLC, Santa Barbara, SAD, 2009.
- Asbóth, János*, Bosznia és a Hercegovina Vol. I., Budapest, 1887.

- Badurina, Anđelko* (ur.), Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1979.
- Celestin, Vjekoslav*, Opis nekih bosanskih novaca, Glasnik zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo, 1898.
- Chown, John F.*, A History of Money from AD 800. – 3. ed., Routledge, New York, SAD, 1996.
- Dozić, Hakija*, Novac srednjovjekovne Bosne, Numizmatičar, god. I., br. 1., Sarajevo, 1971.
- Hóman, Bálint*, Magyar pénztörténet 1000 – 1325, Magyar tudományos akadémia, Budapest, 1916.
- Klaić, Nada*, Iz problematike srednjovjekovne povijesti Bosne, Prilozi, god. XIV., br. 14.-15., Institut za istoriju, Sarajevo, 1978.
- Klaić, Nada*, Srednjovjekovna Bosna, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Klaniczay, Gábor*, Holy Rulers and Blessed Princesses – Dynastic Cults in Medieval Central Europe, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Knežević, fra Antun*, Kratka povjest kralja bosanskih, Dobra knjiga, Sarajevo, 2009.
- Krasnov, Gjuro*, Još dva neobjavljena primjerka novca Šubića Bribirskih, Numizmatičke vijesti, br. 29., Zagreb, 1971.
- Krasnov, Gjuro*, Novi prilog istraživanjima novaca Šubića Bribirskih, Numizmatičke vijesti, br. 31., Zagreb, 1973.
- Krasnov, Gjuro*, Srebrni groši Šubića bibrirskih s početka XIV. st., Numizmatičke vijesti, br. 43., Zagreb, 1990.
- Mastnak, Tomaž*, Križarski mir – Kršćanstvo – muslimanski svijet i zapadni politički poredak, Prometej, Zagreb, 2005.
- Metcalfe, D. M.*, Prijedlog atribucije metalnog novca Pavla i Mladena Šubića, Numizmatika, br. 7., Zagreb, 1988.
- Rengjeo, Ivan*, Naši stari novci, Hrvatska tiskara d.d., Sarajevo, 1926.
- Rengjeo, Ivan*, Novci porodice Šubića – Prilog hrvatskoj numizmatiki, Kalendar Napredak za god. 1929., Sarajevo, 1928.
- Rengjeo, Ivan*, Novci Pavla Šubića, bana hrvatske i gospodara Bosne, Numizmatika, god. 1934 – 1936, br. II – IV, Zagreb, 1936.
- I. R – o. (Ivan Rengjeo)*, natuknica: Bosanski novci, Hrvatska enciklopedija, Zagreb, 1941.
- Rengjeo, Ivan*, Novci bosanskih banova i kraljeva, Glasnik Hrvatskog državnog muzeja u Sarajevu (GZM) god. LV. – 1943., Sarajevo, 1944.
- Rešetar, M.*, Stari bosanski novci, Bosanska vila, br. 5., Sarajevo, 1913.
- Rešetar, M.*, Novci krivotvoreni od bosanskih vladara, Almanah, Prosvjeta, Sarajevo, 1925.
- Smajlagić, Robert*, Marca Slavonica, Novi numizmatičar, br. 2., Sarajevo, 2003.
- Sulejmanagić, Amer*, Islamski utjecaj na novac zapada, Numizmatičke vijesti, br. 59., Zagreb, 2006.
- Sulejmanagić, Amer*, Rani bosanski novac – I. dio, Numizmatičke vijesti, br. 61., Zagreb, 2008.
- Sulejmanagić, Amer*, Rani bosanski novac – II. dio, Numizmatičke vijesti, br. 62., Zagreb, 2009.
- Šarinić, Marko*, Novci Pavla Šubića i brata mu Mladena I (1302. – 1304.), Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 43., br. 1., Zagreb, 2010.

Truhelka, Ćiro, Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik zemaljskog muzeja u BiH, Sarajevo, 1894.

Walker, Ralph S., Reading Medieval European Coins 2nd ed., Attics Books Ltd., Fairfield, CT, SAD, 2000.

Wyroubal, Zvonimir; Novac bana Pavla Šubića, Obol, br. 35., Zagreb, 1983.

SUMMARY

BOSNIAN MEDIEVAL COINS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN MONETARY CURRENTS, PERIODIZATION AND ANALYSIS OF THEIR ICONOGRAPHY, METROLOGY AND INSCRIPTIONS BEFORE 1353

The article gives an overview of European monetary and economic history and shows links between known monetary activities in medieval Bosnia, a land on the fringes of Europe, and the monetary and economic currents in its wider surroundings. Medieval Bosnian coins show the historical development of the Bosnian state. They also reflect monetary and economic currents and events in the Mediterranean and Pannonia. For centuries before Bosnian coins appeared in the early 14th century, Bosnian territory echoed general European monetary trends. After examining the monetary standards that were brought to Bosnia from Europe, the author writes about coins minted in the third quarter of the 12th century by Bela III as King of Rama; he gives a precise periodization of Bosnian coins minted in the 14th and 15th centuries, and even the 16th century; he discusses the iconography, metrology and inscriptions of coins minted before 1353 during the reign of the Šubić Bribirski family and Ban Stjepan II Kotromanić.